

Данчо ЗОГРАФСКИ

ИСТОРИСКОТО ЗНАЧЕЊЕ НА АСНОМ

Со конституирањето на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ) во „врховно законодавно и исполнително претставничко тело на Македонија и (на) македонската држава, како рамноправна федерална единица во демократска федеративна Југославија“ и како „единствен носител на суверенитетот на првата македонска држава“ беше направен пресуден историски акт во оформувањето на државната зграда на Македонија.¹⁾ Создавањето и развитокот на слободна рамноправна Македонија во федерацијата на доброволно здружените југословенски народи и народности претставува квалитетен скок во државното конституирање на македонската нација, израз и гаранција на нејзината слобода и на перспективите за нејзино сестрано издигање. Со создавањето на првата македонска држава е остварено државно-правно конституирање и вистинска афирмација на македонската нација и на нејзините ослободителни и прогресивни стремежи, интереси и творечки сили.

Затемелувањето на Демократска Федерална Македонија како составен рамноправен дел на нова демократска и федеративна Југославија значеше остварување на долгогодишните идеали, впрегнувања и жртви на македонскиот народ за извојување на национална слобода и сопствена држава. Борбата за постигање на овие основни цели ги ангажираше и насочуваше мислите и дејствата на најиздигнатите синови на Македонија во изминатите години.

Одамна датира борбата на македонскиот народ за слобода и независност, за тоа самостојно да си ја определува сопствената судбина. Само еден дел од македонскиот народ успеа конечно да извојува национална слобода, вистинска рамноправност и своја државна конституираност, благодарейќи на победоносниот завршеток на заедничката Народноослободителна

¹⁾ Зборник на документи АСНОМ 1944—1964. Скопје 1964, 235.

борба и социјалистичка револуција на Југословенските народи. Тоа што долгогодишната борба му донесе слобода само на еден дел од македонскиот народ и што првата национална држава на слободниот македонски народ се создаде дури при крајот на Втората светска војна, беше последица од испрекрстеното влијание на низа реални околности и фактори, резултат на сета претходна општествено-историска еволуција.

Затоа што ја знаеја и прифатија политиката и борбата на КПЈ за национална и социјална слобода, Југословенските народи тргнаа по Партијата и стапија во тешка долгогодишна војна против странските фашистички завојувачи и нивните домашни помагачи-колаборационистите, со цврста решеност да извојуват вистинска рамноправност и ново државно уредување на Југославија, што ќе ги затемели и осигури слободата и сестраниот развој на сите нејзини народи и народности. Со стапувањето и активното учество во заедничката Ослободителна војна и социјалистичката револуција на југословенските народи, македонскиот народ и албанската и турската народност се определија за еднаква судбина и сплотување со другите југословенски народи и народности, за вистинска органска заедница на доброволно здружени и рамноправни народи и народности.

Најиздигнатите свесни револуционерни елементи го сметаа активното учество на народните маси на Македонија во заедничката антифашистичка борба неопходна претпоставка тие да дојдат до право и можност сами да решаваат за натамошниот развој на својот народ и за неговите државни врски и рамки. Поради тоа што се тргнуваше од цврстото уверување дека „слободата за утрешната иднина на секој поробен народ е дело на неговата борба, антифашистичкото гласило „Народен билтен“ на 20 јуни 1942 година пишуваше дека со впрегнувањето и сестраното залагање во вооружената борба за изгонување на фашистичкиот окупатор од татковината „чесно ќе си го извојувате правото за утре заедно со сите народи на Југославија, на Балканот и на цел свет да решава самостојно за нашата иднина“²⁾

Народните маси на Македонија дојдоа до сознание дека заедничката ослободителна антифашистичка борба на југословенските народи и народности е најсигурен пат за извојување на вистинската слобода и рамноправност и за создавање на сопствена државна организација во рамките на настојувањата за создавање на Нова Југославија како слободна федеративна заедница на рамноправни народи и народности. Притоа, истовремено постојано се имаше предвид да се спречи на секаков начин по-

²⁾ Историски архив на КПМ, II (Статии од весниците и списанијата од периодот на Народнослободителната борба во Македонија 1941—1944, кн. I) Скопје 1952, 151.

вампирувањето на хегемонистичкиот систем на потиснување, ограбување и намразување од минатото, да се премавне насилната вештачка поделба на Македонија и да се оневозможи таа да стане окупаторско-квислиншка марионетска творба.

Поделбата и распарчувањето на Македонија се толкуваше како најочигледен доказ за безкрупулозната политика и срамната трговија на нацифашизмот со малите народи. Таквата политика ѝ практика согласно девизата „Раздели па владеј“ и спроведувана со макијавелистичка перфидност, органот на ПК на КПЈ најубедливо ја разобличуваше токму со примерот на Македонија, чии делови беа откинати и доделувани на Бугарија и Италија односно Албанија. Во врска со Солун и околниот дел на Македонија, кој остана сè до крајот на војната под непосредна окупаторска управа и контрола на Германците, партискиот орган укажуваше дека Хитлер правеше разни комбинации и ветувања „за да може де Бориса де Мусолинја со него да ги мами и директно да го цица тој македонски најбогат и најважен по својата стратешка положба крај“.³⁾

Категоричниот непомирлив однос на раководството на Народноослободителното движење во Македонија против поделбата и тежката судбина на Македонија под гнетот на фашистичките окупатори и нивните помагачи беше изразен со крајна решителност во првиот двоброј на „Билтенот“ на Главниот штаб на Македонија (есента 1942 г.) каде се истакнуваше дека беа напдно неосновани и илузорни очекувањата по пропаста на стара Југославија и смената на властодрпниците во Македонија да дојде до подобрување на положбата во Македонија и до обединување — се нагласува во „Билтенот“ — Македонија пак беше уште повеќе распарчена и послужи како „ситна пара за кусур“, а пак после ограбена и обесправена“ и „никогаш македонскиот народ не бил повеќе пљачкан, потиснуван и бездушно истребуван како што е денеска од новите поробувачи, германо-италијанските фашисти и нивните слуги од Бугарија“.⁴⁾

Широките слоеви од населението на Македонија, кои го отфрлија минатото, не се миреа со постоењето на фашистичката окупација и со „новиот ред“ се вклучува во борбата за Нова Југославија, која ги одразуваше интересите, потребите и стремите на народите и народностите на Југославија за обединување и заеднички живот со остварување на вистинско самоопределување и врз принцип на национална рамноправност, најшироко демократско самоупраување и револуционерни општествени промени.

Македонскиот народ и во текот на антифашистичката борба, како и во минатото, се бореше против насилното распар-

³⁾ Оп. cit. 38.

⁴⁾ Оп. cit. 223.

чување и делење на Македонија, против засиленото угнетување, однародување и пљачкање, а за тоа да живее и да се развива како слободна, целосна и рамноправна нација во пошироката државна заедница. Тој сознаваше дека борбата за изгонувањето на фашистичките окупатори и за создавање на Нова Југославија ќе има за резултат крупни промени во националнополитичкиот статус и економско-социјалната положба на сите југословенски народи и народности. Затоа воено-политичкото раководство на Народноослободителното движење во Македонија постојано укажуваше дека заедничката антифашистичка борба ги создава нужните услови, како никогаш дотогаш, за остварување на нивните главни национални и социјални потреби, барања и права. Ваквото сфаќање беше особено прецизно и аргументирано изложено во Манифестот на Главниот штаб на Народноослободителната војска на Македонија во октомври 1943 година, кој претставува еден од врвните програмски документи на движењето. Во него се истакнуваше токму тоа дека Македонците со учеството во антифашистичката борба ќе можат да извојуваат национална слобода и рамноправност и самоопределувајќи се да создадат своја народна држава во состав на пошироката федеративна заедница.⁵⁾

Преплетувањето и прераснувањето на народноослободителните и револуционерно-преобразувачките, социјалистичките моменти се вршеше во текот на борбата за изгонување на фашистичките окупатори од земјата, за премавнување на хегемонистичкото национално потиснување и класно владеење, за создавање и изградување систем на народна власт и на ново државно и општествено-економско уредување. Збирот на стремежите и целите на народните маси за постигање на вистински национален суверенитет и социјален напредок преку соодветна форма на државно уредување како најпогоден модус за целосно реализирање на желбите на југословенските народи и народности за доброволно обединување и заеднички живот дојде до полн израз во историските решенија на Второто заседание на АВНОЈ од 29 ноември 1943 година. „За да се оствари принципот на сувереноста на народите на Југославија, за да претставува Југославија вистинска татковина на сите свои народи и за да не стане никогаш веќе домен на било која хегемонистичка клика — прокламираше АВНОЈ — Југославија се изградува и ќе се изградува врз федеративен принцип, којшто ќе им осигури полна рамноправност на Србите, Хрватите, Словенците, Македон-

⁵⁾ Види: Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, VII 2. Борбе у Македонији. Београд 1952, 108—11.,

ците и Црногорците односно на народите на Србија, Хрватска, Славенија, Македонија, Црна Гора, Босна и Херцеговина“.⁶⁾

Историските решенија на АВНОЈ, покрај сето друго беа уште една нова и најавторитетна потврда на признавањето на суверенитетот и државнотворните стремежи на македонскиот народ. Победоносното разраснување на Ослободителната антифашистичка војна и револуцијата ургентно го поставуваше на дневен ред и во Македонија основното прашање на револуцијата, прашањето за преземање на власта за изградување целосна организација на нова власт на самиот народ врз урнатините на окупаторскиот апарат и за утврдување формата на државното уредување и статусот на слободна Македонија во рамките на пошироката југословенска заедница.

Раководството на Народноослободителното движење во Македонија целосно беше окупирано со прашањата во врска со устројството и карактерот на новосоздаваните органи на народна власт, како и со формата на државното уредување и со местото и положбата на Македонија во нова слободна Југославија. Тоа им приоѓаше и ги третираше и решаваше овие прашања во дух на федеративниот принцип и револуционерните национално-политички решенија на Второто заседание на АВНОЈ. Веќе беше јасно дека достигнатиот степен на ослободителната борба на македонскиот народ направил да стане созреано прашањето за создавање на највисок орган на новата власт, кој требаше да го излечи пошироко конститутивното собрание.

За што поцелесообразно решавање на овие најкрупни задачи тогаш беше формиран Иницијативниот одбор за свикнување на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ), чија главна цел беше да ги изврши пужните организационо-политички подготовки за да се избере и конституира највисокото претставничко и извршно тело на нарвдната власт во Македонија. Иницијативниот одбор по својот карактер беше наедно и привремено политичко тело кое доби овластувања да функционира како соодветен највисок орган на власта и да извршува работи и „политички задачи кои не трпат одлагање“. При тоа Иницијативниот одбор и Главниот штаб на Македонија во еднодушна согласност и координација — како што стои во поднесените реферат да приберат делегати од сите народноослободителни одбори во Македонија, да приготват сè за остварување на вековниот идеал на македонскиот народ и македонската држава“.⁷⁾

⁶⁾ Sl. Nešović—Br. Petranović, AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941—1945. Beograd 1983, 452.

⁷⁾ Зборник на документи АСНОМ 1941—1944. Скопје 1964, 220.

Патот кон конкретната реализација го гледаа во претстојното свикнување и формирање на Антифашистичкото собрание на Македонија. Иницијативниот одбор за свикнување на АСНОМ и Главниот штаб на Македонија во заедничкото директивно писмо од 14 март 1944 година до сите народноослободителни одбори во Македонија се ставаше поента врз укажувањето дека на македонскиот народ му се другите југословенски народи и народности верни сојузници во борбата „за нова демократска федеративна Југославија, во која и Македонија е призната за рамноправна федерална единица“, како што исто така се нагласуваше дека избраните делегати за АСНОМ со формирањето на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија ќе го конституираат „највисокиот орган на народната власт во Македонија“.⁸⁾

Какви беа визите и очекувањата од создавањето на АСНОМ, што тој требаше да претставува и каква историска улога да одигра—за тоа многу важни искажувања и согледувања содржеше статијата „Пред свикнувањето на Народното собрание“ во органот на Народноослободителниот фронт на Македонија „Илинденски пат“. Концизно изразено во статијата се заклучуваше дека АСНОМ ќе треба да биде „вистински и единствен носител на народниот суверенитет“ кој полноправно, најкомпетентно ќе решава и „ќе ја прокламира тврдата волја на македонскиот народ да влезе како слободен и политички рамноправен член во една од најдемократските државни формации—федеративна Југославија“.⁹⁾ На пристапувањето на Македонија во федеративен сојуз со другите југословенски земји и покраини се гледаше како на единствено правилно решение што ќе го осигури националниот суверенитет и рамноправноста на македонскиот народ, на албанската и турската народност во доброволната федеративна заедница на југословенските народи и народности.

На основањето на антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија се гледаше како на решавачка историска пресвртница и почеток на нова епоха на слободен национален живот и сестрано издигање. За настроенијата и надежите во врска со организирањето на АСНОМ не треба да се заборава дека тие се изразуваа во очекувањата АСНОМ да ги слее и остави „идеалите и принципите на три поколенија“ и да стане „жив симбол на идејната и борбена поврзаност на трите генерации“, т.е. на борците против отоманското ропство, на учесниците на борбата против национално-потис-

⁸⁾ Op. cit., 97—98.

⁹⁾ Историски архив на КПМ, II (Статии од весниците и списанијата од периодот на Народноослободителната борба во Македонија 1941—1944), Скопје 1968, 107—108.

нувачките режими на балканските буржоазии во времето меѓу двете светски војни и на борците против фашистичките окупатори и нивните домашни помагачи.

Вистинското и целосното ослободување на македонскиот народ се сакаше да се постигне со истовремено обединување на сиот македонски народ односно со премавнување на неговата дотогашна разделеност. Меѓутоа, постојано се водеше сметка тоа да не стане пречка за единство и борбена солидарност на антифашистичките сили на Балканот и да не предизвика неповолни реагирања во странство. Убедлив доказ за тоа е изборот на комисија со задача да отиде во Врховниот штаб на НОВЈ и Националниот комитет на народното ослободување на Југославија за да ја проучи меѓународната и внатрешната политичка констелација и да ги анализира сите важни аспекти и можни реперкусии во врска со свикнувањето на АСНОМ и „поставувањето на македонското прашање“.¹⁰⁾

Собраните делегати од народот и војската на 2 август 1944 година во манастирот Прохор Пчински го одржа Првото заседание на АСНОМ и ги удрија темелите на федерална Македонија како составна рамнопавна единица на нова демократска федеративна Југославија. Првото заседание на АСНОМ изјави дека македонскиот народ со своето учество во антифашистичката војна дојде до признание на својата национална индивидуалност“. Поради донесеното решение за создавање федерална Македонија, АСНОМ беше наречен „прокламатор на првата во историјата по Самоила македонска држава“ и „единствен носител на народниот суверенитет на првата македонска држава“.¹¹⁾

Документите од првото заседание на АСНОМ јасно говорат дека неговите учесници-делегати постојано го имаа предвид стремежот и правото на македонскиот народ да живее слободен и обединет во сопствена држава, поради кое се повикнуваа Македонците и од другите делови на татковината да му се приклучат на „боречкиот пиемонт“ и да „влезат во големиот антифашистички фронт“. Од друга страна, околноста што делегатите го претпочитаа „обединувањето со други народи во Југославија одошто идејата за една самостојна и независна Македонија“ убедливо се објаснуваше со горчливото искуство и историските поуки на малите народи, кои ја создаваа неопходноста да се поврзуваат и групираат за извојување и зачувување на своите национални права и слободи од завојувачки посигања. Исто така сосема оправдано беа ползувани решенијата од Второто заседание на АВНОЈ како несоборливи аргументи за споменатото претпочитање, бидејќи тие беа квалификувани како државни акти со меѓународно значење и признанија за нацио-

¹⁰⁾ Оп. cit., 125—127.

¹¹⁾ Оп. cit., 214.

налното битие и правото на македонскиот народ за самоопределување и државно конституирање.

Избраните претставници на народот со максимално можната демократска процедура во услови на разгорената вооружена борба за конечно ослободување на земјата, како делегати на Првото заседание на АСНОМ, одржано на 2 август 1944 година на историскиот Илинден ги усвоија познатите решенија на Второто заседание на АСНОМ и удирајќи ги темелите на Демократска Федеративна Македонија свечено го прогласија националниот суверенитет и рамноправноста на македонскиот народ во федеративната заедница за поднесените реферати на Првото заседание на АСНОМ еуфоричното настроение на делегатите и перспективите за натамошниот развиток беа изразени со зборовите дека, сите делегати, без исклученије, потражија присоединение на слободна Македонија како федерална и рамноправна единица во границите на федеративна и демократска Југославија, која ќе (му) гарантира на македонскиот суверенитет повеќе сигурност од враговете на македонската слобода и (во) која, преку братското соработување на сите народи на Југославија, македонскиот народ ќе (ја) изживее побргу својата економска и културна заостанатост, ќе си (го) отвори широко патот на напредокот¹²⁾

Како логична последица од еднодушното изјаснување на делегатите произлезе решението на Првото заседание на АСНОМ со кое „Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ) се конституира во врховно законодателно и исполнително представително тело на Македонија и (на) македонската држава, како рамноправна федерална единица во демократска федеративна Југославија“¹³⁾ Наедно беше извршен избор на Президиум на АСНОМ и на повеќе одделни ресори со соодветни функции и компетенции за „разни гранки на државната управа“, како и на комисии и други помошни тела.¹⁴⁾

Идеите на револуционерниот демократизам со кои беше проникната новата држава што се раѓаше на сјаен начин се манифестира во Декларацијата на АСНОМ за основните граѓански права, во која се прогласуваше еднаквоста на граѓаните пред законите, без оглед на нивната народност, раса, пол и верска припадност. Важно и длабоко демократско начело и гаранција содржеше Декларацијата со уверувањето дека на „националните малцинства на Македонија се осигуруваат сите права на слободен национален живот“¹⁵⁾ Првото заседание на АСНОМ

¹²⁾ Op. cit., 225.

¹³⁾ Op. cit., 264.

¹⁴⁾ Op. cit., 224.

¹⁵⁾ Op. cit., 235.

¹⁶⁾ Op. cit., 237, 245, 246.

го донесе решението за воведување на македонскиот јазик како службен јазик во ДФ Македонија, со кое македонскиот јазик доби најшироки можности за плодотворно влијание врз натамошниот развој на македонската национална култура. А освен тоа, на Првото заседание на АСНОМ Илинден беше прогласен „за народен државен празник на македонскиот народ и македонската држава“ како симбол на двете револуции и наодомнешните борби на македонскиот народ за национална и социјална слобода и за создавање на сопствена држава.

Определувајќи се за вклучување на Македонија како составна рамноправна единица во југословенската федерација, претставниците на македонскиот народ беа проникнати со сознание дека со свесното и доброволното откажување од барањата за создавање на посебна македонска држава во конкретна историско-политичка ситуација ни најмалку не го стеснуваат стварниот суверенитет на македонскиот народ. Со доброволното пренесување на дел од компетенциите врз федерацијата се знаеше дека со тоа наедно ќе се зголеми одговорноста и ќе се зајакнат силите на сета заедница со цел за зацврстување и продлабочување на суверените права и виталните интереси на југословенските народи и народности. Со тоа наедно ќе се постигне најуспешно здружување и заедничко решавање на сите основни задачи на националниот и општествениот развој во рамките и со усилбите на целата заедница.

Ваквиот однос никако не пречеше прашањето за обединување на ситиот македонски народ да се поставува и разгледува како прашање ео ipso на демократијата и како природен стремеж за постигање и зачувување на компактната и интегритетот на нацијата. Меѓутоа, ни за момент не се допушташе помисла дека обединувањето е можна или треба да се постигне со употреба на сила и диктат или со пазарлаци и концесии на дипломатската маса. Ослободен од национална тесноградост и ексклузивност, АСНОМ беше доследен противник на такво обединување на македонскиот народ кое би предизвикало раздор и спротивставување на балканските народи или би ги намалило нивните напори во борбата против фашизмот и силите на реакцијата. Наспроти тоа и напоредно со декларирањето на „своето праведно и неотстапно сакање за обединение на целиот македонски народ на принципите на правото за самоопределување“, АСНОМ како врвно државно-политичко и законодавно тело во својот Манифест од Првото заседание формулира категорично стојалиште дека и има предвид само такво остварување на тоа право и барање, со кое „ќе се тури крај на ропството на македонскиот народ во сите негови делови и ќе се создадат услови за искрена солидарност и мир меѓу балканските народи“.¹⁶⁾

Создавањето на Демократска федерална Македонија беше историско постигање и конкретна реалност, извојување на вистинска национална слобода и државна егзистенција на делот на Македонија што стана рамноправна единка на југословенската федерација. Во исто време претставниците на македонскиот народ и на албанската и турската народност, заедно учествувајќи во зацврстувањето на ДФ Македонија како рамноправна федерална единица-република во состав на Нова Југославија, го изразија историскиот континуитет на нивната судбинска поврзаност и стремежот да изградуваат заедничка подобра иднина. Таа иднина замислуваа да ја постигнат со заеднички усилби и во државен федеративен сојуз со другите југословенски народи и народности, во кои власта на работниот народ и прогресивните општествено-економски стремежи ќе го поттикнуваат и насочуваат ситот натамошен развој.

Создавањето и изградбата на првата држава на слободниот македонски народ врз основа на решенијата на АСНОМ и другите државно-правни акти на новосоздадената југословенска федеративна заедница значеа реализирање на одамнешните идеали и стремежи за национална слобода и рамноправност, за прогрес и државно конституирање во форма и рамки што соодествуваа на конкретните услови и на потребите и перспективите за револуционерни општествени потфати и преобразувања. АСНОМ со право зазема истакнато место во историјата на Македонија, во која се водеше борба и се развиваше дејност за решавање на македонското прашање со разни комбинации и проекти за автономија, федерација, конфедерација и други слични форми и организации на државно уредување. Во сите тие борби и дејствија било на припадниците на македонскиот народ или на други личности, свесно или несвесно, во целост или делумно, на еден или друг начин доаѓаа до израз барањата за државноправно решавање на македонското прашање и за воспоставување на меѓунационални односи од нов тип, со цел за зацврстување на народниот суверенитет, за сестрана национална афирмација, за разрешување до ненасетени размери на творечките сили и револуционерните впрегнувања на масите.

Со борбата за национална слобода, рамноправност и социјална преобразба и со изградба на ново социјалистичко општество заедно со другите југословенски народи и народности македонскиот народ ги зацврсти темелите на својата сопствена државна зграда во пошироката југословенска заедница. Таа се изградува и развива согласно со распоредите на новиот Устав на СР Македонија, како „национална држава на македонскиот народ и држава на албанската и турската народност во неа, заснована врз сувереноста на народот и на власта, и на самоуправувањето на работничката класа, и на сите работни луѓе“. Во неа доследно се остваруваат најшироки и еднакви права и

обврски на македонскиот народ, и на албанската и турската народност, и на етничките групи во СР Македонија. На тој начин продолжува и доаѓа до полн израз историскиот континуитет на нивната судбинска поврзаност и заедничкото учество како конститутивни елементи и фактори на револуционерното создавање, развивање и изградба на СР Македонија како федерална република во рамките на доброволната федеративна заедница на слободните и рамноправните југословенски народи и народности.

Dančo ZOGRAFSKI

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ASNOM

S u m m a r y

The crucial historical act in shaping the Macedonian state was accomplished by the constitution of the Antifascist Assembly of the People's Liberation of Macedonia (ASNOM) in the „highest legislative, executive and representative body of Macedonia and the Macedonian state, as a federal unit in democratic federative Yugoslavia and as a unique bearer of the sovereignty of the first Macedonian state“.

The establishment and building of the first state of the free Macedonian people on the basis of the decisions of ASNOM and the other acts of the Yugoslav federative community meant a realisation of eternal ideals and aims for national freedom, equality and progress. The state constitution corresponded in form and frame to the concrete conditions, needs and perspectives for revolutionary social changes. ASNOM takes an outstanding place in the history of Macedonia where a long struggle for solution of the Macedonian question by versatile combinations and projects was led. All these struggles and actions came to an expression with such a state and legislative solution of the Macedonian question and the establishment of international relation of a new type. These will realise the people's sovereignty and the national affirmation and will stimulate the creative forces and revolutionary efforts of masses.

On the base of the above mentioned factors, the author concludes that the establishment and historical solutions of ASNOM represent a real historical change and the beginning of a new epoch of a free national life and versatile social development.